

1925 чылдың август
31-де үжүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 98
(18685)2015 чылдың
сентябрь 8
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>shyntuva@mail.rushyntuva@yandex.ru

МАЛ ЧЕМИН МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЕ ЧОРУДАР

рында доосканнар. Шак ынчар эйлиг-хемчилер Түмен Дамдын, Айдың Биче-оол, Алексей Санчат-оол олар чемпионнар болганнар.

Школа директору, 2009-2010 чылдарда сизен кезикчилеринин аразына мөөрейин чемпион Владимир Дамдынның чугаалап турары-биле алырга, сизенни хол-биле кезер ажилды олар эки билерлер, чүге дээрже школа боду ажил-агыйлыг, мал чемин доктаамал боттары белеткеп келген, бо кыска чайның дургузунда 8 машина сизенни кезип алган.

Мөөрейге тиелекчи болган Эйлиг-Хем суурнуң командасы шаңнал кылдыр аазаттыг тракторну алган. 2,3, 4-кү черлерни ээлээннер тус-тус акша шаңналынга төлөпиг болганнар. Республика Чазаның ийи командасы сизен кезеринге мергежилдик чоруун көргүскен. Трактор-биле сизен кезикчилеринин

Улуг-Хем кожууннуң Көк-Чыраа деп чыгынга сизен кезикчилеринин санында эртип турар мөөрейин алган.

Бо чылдагы маргылдаа киржикчилеринин санын улгаттырган, аңаа Улуг-Хем, Чаа-Хөлдүн, Мөңгүн-Тайганың, Кызылдың көдээ сумуларыннан таш организацияларыннан 18 коман-дирешкен.

Найысылалдың 2 командасының тавын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол удурткан, сизен кезеринин эйлинге Чазак Даргазының оралакчы-ы Артур Монгал, Сергей Ондар, көдээ ил-агый, кадык камгалал, аныктар гаш спорт сайыттары, республиканың ан черлеринин удуртукчулары, Чазак арадының ажилдакчылары шылга-н.

Мөөрейин байырлыг аядыдышкы-га республика Баштыңы Шолбан Кара-оол маргылдааның эгелээни-биле баштыр киржикчилерге байыр че-ген. «Малчыннарның чиик эвес үлө-эзиниң ачызында малдың баш саны республикада 1,6 млн. четкен — деп, ол талаан. — Бо чай каа болган, ооң уундан барык бүгү кожууннарның шөлдеринге мал чөмү үнмээн. Чыннарны мал чөмү чок арттырарга ан боор, ынчангаш мурнунда турган ниити шөфтээшкнче улусту кый-ып тур бис, албан организациялар лдакчылары, суурларның чурттакчы-ы үстүкү класстарның өөреникчилери ан кезилдезинге киржири-биле маңаа ген удуртукчуларның үлөгер-чижээн тин шуптувустун эдереринге, утун-уп бар чыткан чаңчылды сактып кели-те дузалаар боор дээрзинге бүзүрээр андаашкынның уржуктарын чайла-

дыры-биле мал чөмү садып алыр 50 млн. рубль хемчээлдиг акшаны Россияның Көдээ ажил-агый яамызынга Тываның Чазак камгалап алыр аргалыг болган дээрзин Чазак Даргазы дыңнаткан. Ындыг турбуже Тываның бодунда бар-ла сизенни кезип алырынче кичээнгейни салыр апаар. Көдээ ажил-агый яамызы күрүнө курлавырын тургузары-биле республиканың чурттакчыларыннан сизенни садып алырын планнап турар, ону ооң соонда бергедеп турар ажил-агыйларга хуваар.

Сизен кезикчилеринин мөөрейинин кол шаңналы трактор болур деп, Шолбан Кара-оол айыткан. Ол шаңнал бригадаларның эки ажилдаарына идиг болуру чугаажок. 3 кижиден тургустунган, 1 курлавыр кезикчилиг команда черниң айыттыг дески эвес дилиндээнден сизенни кезип эгелээн, олар кадырларын эпти-ле чидидип, бот-боттарын сол-чуп турган. Тулаалыг бо черже мурнунда кым-даа кичээнгей салбас турган, каан сизен кезип өөрөнгөн черлерни кааң хуннер «өрттедип» каапканда, оңул-чиңгил бо черге шык хөвээр аркан бол-гаш эвээш-биче сизенни «хайырлаан». Аңаа бүдүн ай дургузунда Мөңгүн-Тай-ганың «Малчын» бүдүрүлгезинин механи-застаттыг бригадасы ажилдап келген.

Сизен кезикчилеринин мөөрейинин доктаамал чемпионнары Эйлиг-Хемнің төлээлери келбес чадавас деп, чамдык кижилер идегеп турган. Ындыг чүве кайда боор. Оон ийи бөлүк келген, бирги бөлүктө суму чагырганың баштыңы На-талья Дахыр-оол, Хурал даргазы Рафик Биче-оол, Эйлиг-Хем ортумаа школаның директору Владимир Дамдын кирген. Ийиги бригадада ийи студент болгаш үстүкү класстарның өөреникчилери кир-ген. Ол ийи команда удурланыкчыларын дораан мурнааш, ажилын эң бир дугаа-

мөөрейинге 7 кижичи киришкен, Ийи-Тал сумузуңуң командасының төлээзи Кежик Ламажаа тиелекчи болган. Тиелекчи бол-ган механизаторларның шуптузунга Улуг-Хем кожууннуң чагырга даргазы Мерген Анай-оол тускай дүлгүрлер суккан бичии аптараларны берген. 50 хар чедир назы-лыг эр улустун аразына тиелекчи болган-нарга электри дузасы-биле ээриил эзерер хөреселдерни, 50 хардан өрү назылыг-ларга — дуңзаа аппараттарын, чондурар станокту, электрилиг өрүмнерни тывыс-кан. Херээженнер маргылдаазына 15 кижичи киришкен, бирги черни Эйлиг-Хем-ден келген Наталья Дахыр-оол ээлээн, аңаа даараныр машинаны тывыскаан, өске тиелекчилерни эът тыртар электрилиг машиналар-биле шаңнаан.

Мөөрей үезинде 3 гектар черниң сизенин кескен, 1,5 тонна аяп турар кургаг мал чөмү белеткээн. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун сана-лын езугаар белеткеттинген мал че-мин Мөңгүн-Тайганың малчыннарын деткири-биле чорудар.

Мөөрейин тиелекчилеринге бол-гаш киржикчилеринге бот-боттарына дуза чедиреринин хемчеглеринге киришкени дээш өөрүп четтиргенин Тываның Баштыңы илергейлээн бол-гаш республиканың көдээ ажил-агый адырына эвээш эвес салышкыннар ам-даа негеттинип турар дээрзин дем-деглээн. Эрткен чылын көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге деткимче кылдыр 32 тракторну чоруткан, бо чылын ол ажил база уламчылаар. Чижээ, «Эгелеп чоруур фермер» программага дүүштүр акша-хөреңгини кожууннарда бергедеп турар ажил-агыйларның техниктиг хандырылга-зынга, бүдүрүлгени чаартырынга болгаш амгы үениң технологиязын шиңгээдип алырынга тускайлаар.

Любляна ЕНЗАК.

Ш. КАРА-ООЛ ТЫВАНЫҢ КӨДЭЭ ЧЕРЛЕРДЕ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН КЕЗИП ТУРАР

Эрткен пятницада Тываның Башты-ңы Шолбан Кара-оол Улуг-Хем кожуунда сизен кезилдезинин чорудуун хынааш, эртенде Таңды кожуунга чедип, Дүрген суурда Юрий Сүгениң удуртканы тараа-чын-арат ажил-агыйының бүдүрүлгө шөлү болур сүт болбаазырадыр биче цегинге четкен. Бүдүрүлгө бо чылдың июнь айда ажилдап эгелээш, 4,3 тонна сүт, 1,6 тонна кефир, 600 кг сметана, 540 тонна творогту бүдүрүп четтигипкен. Тус черниң малчын-нарындан сүттү бир литрде 20 акша-биле садып ап турар. Өске кожууннарда сүттү 15-16 рубльге хүлээп ап турар болза, ооң өртээ чогулчалыг деп, арат санап турар.

Республика Чазаның болгаш кожуун чагырганың деткимчези-биле биче цехтин чанында күштүг трансформаторну тургускан, чуртталга бажыңнары болгаш дыка хөй объектилер чырык-биле хан-дыртыг. Сайгарлыкчы Кызылда улуг эвес садыгны аядып, ажил-агыйын улам шуудаткан. Бүдүрүлгө амды-зында дөрт кижичи ажилдап турар. Соок чоокшулааны-биле бо чоокку үеде цехти чылыглаар. Биче бүдүрүлгени буураа-рынга чедирбейн, ажилды шынарлыг чо-рудуп, соок дүшпээнде ону дүргедидирин республиканың Баштыңы сүмелзээн.

2015 чылдан эгелеп Тывада «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлевилелин боттандыраарда кластер чорудуун ажылгап турарын сагындыраал. Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол Дээди Хуралдың депутаттарына Айыткалында төлөвилелди боттандыраарда кластер тургузуун ажылгаар деп сорулга-ны Тываның агроулетпүр комплекзинин, регионнуң көдээ ажил-агый комплекзинин мурнунга салган. Республиканың элээн каш кожууннарында: Ильинка суурда «Каа-Хем» МУБ-туң баазында, Кызыл кожуунда «Саян-Даа» КБК-да сүт бол-баазырадырының модульдуг биче цехте-ринин технологтуг шугумнарын аяйтканы ол угланышкында бир дугаар базым болган.

Тываның ылгавыр демдээ турар деп бөгүн бүзүрүлдү-биле чугаалап болур. Сүт болгаш сүт кылыгларынга ол дорту-биле хамааржыр. Бо адырда хары угда 27 төлөвилеп ажилдап турар. «Туран» КХН-ниң чаптанчыг бызаа чу-раан ылгавыр чуруктуг савалаан сүдүн, кефирин, сметаназын, йодтуг сүдүн садып алыкчылар билер. Хоорай садыгла-рында Чөди-Хөл кожуундан Оюн ТАА-ның сүдү-биле ол улуг чижилгеде. Бүдүрүлгө чыл эгезинден 214 тонна продукцияны 7 млн. 700 муң рубльге бүдүргөн. «АҮК-туң техниктиг болгаш технологтуг модернизациязы, инновация хөжүлдэзи» программа-биле тараачын-арат ажил-агыйы 3 млн. 400 муң рубльдиң күрүнө деткимчезин алган. Барыын-Хемчик кожууннуң Кызыл-Мажалыктан Алексөй Саттың бүдүргени «Мажалык» ылгавыр демдектуг сүт садып алыкчыларга бил-дингир апар чыдар. Тес-Хемниң Берт-Дагдан Ак-оолдар сүт хүлээп алыр болгаш болбаазырадыр цехти аяйткан.

Кандидаттары округ бүрүзүндө

Чаңгыс аай бадылааш-кыннар хүнү — сентябрь 13-те бистиң республиканың Төлээлекчилер хуралдарына соңгулдалар болур.

Ол хүн муниципалдыг 8 районга, Ак-Довурак хоорайның 17 чаңгыс мандаттыг округтарынга, Чадаананың төлээлекчилер органнына болгаш Кызыл хоорайда 4 округка немелде соңгулдалар болур. Ооң дугайында республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Болат-оол Ондар МИЧ-лерниң төлээлеринге дыңнаткан.

«Чөөн-Хемчик, Бий-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тере-Хөл, Улуг-Хем, Чеди-Хөл болгаш Эрзин кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарына соңгулдалар болур — деп, соңгулда комиссиязының даргазы дыңнаткан. — Үстүндө адаттыг кожууннарда аңгыда, Өвүр, Мөңгүн-Тайга болгаш Чаа-Хөл кожууннар-биле каттай 53 суурларга көдээ сумуларның төлээлекчи органнын соңгуур».

Партиялардан 889 кандидат

депшиттирген, оларның 802-зин бүрүткээн дээрзин Болат-оол Ондар дыңнаткан. Беш партия — «Чаңгыс демниг Россия», «Россия Федерациязының Коммунисттик партиясы», РЛДП, «Россияның патриоттары», «Россияның коммунистери» олар кирип турар.

«Чаңгыс демниг Россия» бодунуң кандидаттарын чаңгыс мандаттыг бүгү округтарда депшиткен, өскөлери чүгөчү округтарда. «Бисте 695 мандатка соңгулдалар болур. «ЧР»-де 695 кандидат бүрүткөтүнгөн. РФКП чаңгыс мандаттыг 32 округка, РЛДП — 10, «Россияның патриоттары» — 60, «Россияның коммунистери» — 3 округка төлээлерин депшиткен. 462 кижини бодун депшиткен, оларның 370-ин бүрүткээн, артканнарын бүрүткээрден ойталаан, ооң чылдагааны — хол үжүүн чыырының чурумун хажытканы, документиленни чедир кирибээни» — деп, Болат-оол Ондар тайылбырлаан.

Эрге-хоойлу болгаш хамааты

Эки туразы-биле дужаарга, төлөп бээр

Россияның Айыыл чок чорук албанының Тывада эргелелиниң ажилдакчылары Кызыл хоорайның чурттакчылары Арт-Даш Монгуш биле Сергей Гавриловтун гаражындан Калашников автомадының майындан хол-биле кылган боону, аңаа адарынга дүгжүр 5,45 x 39 мм хемчээлдиг 28 окту тып хавырган.

Тыва Республикада ИХЯ-ның криминал эксперт төвүнүн түңнели-биле ол ок-чепсекти ажыглап болур болуп турар. Маңаа даянган, үстүндө айыткан эргелелдин истекчизи кеземче херээн оттургаш, истээш, херекти судче дамчыткан. Сергей Гаврилов бодунуң бурузун долузу-биле миннип турарын барымдаалааш, кеземче чорудулга дүрүмүнүн 28 дугаар чүүлүн езугаар бо кижиге онааштыр кеземче херээн соксаткан.

А Арт-Даш Монгуштун бурузун долузу-биле бадыйткан шынзаткаш, суд ону 2 чыл хуу-саалыг шенелдеге шийткен.

Моон-биле дыңнадыры болза, бодунга турган бүрүткөтүмнүн боо-чепсекти, частыр бүдүмелдерни эки туразы-биле дужаалкан кижиге болза, ол херектен өске кандыг-даа үүлгөткен херээ чок болза, кеземче херээнге онаашпас. А бир эвес кеземче херээн оттурган таварылгада истелге үезинде боо-чепсекти эки туразы-биле дужаалкаш, бодунуң бурузун хүлээп ап турар кижиге хамаарыштыр кеземче херээн соксадыр деп тайылбыр кезем-

че хоойлузунда бижиттинген.

Оон аңгыда амгы үеде хоойлудан дашкаар боо-чепсек ажыглап турар улус ол боо-чепсез эки туразы-биле дужаалтар болза, ооң өрттөн эгидип бээр дугайында Чурумну Тыва Республиканың Чазааның 2013 чылдың октябрь 10-да үнгөн 596 дугаар доктаалы-биле бадылаан. Бо чурум езугаар бүрүткөтүмнүн боо-чепсек шыгжап-эдилеп турар кижилер республиканың ИХЯ-зынга келгеш, билдиришкин кириер. Яамының ажилдакчылары 10 хонук дургузунда билдиришкинни өөренип көргөш, Тываның Аңгыыр болгаш балык-тывыш комитетинче дамчыдып, билдиришкин ээзи хамаатыга акшаны төлөп бээриниң дугайында дужаалды үндүргөн турар. Акша билдиришкин ээзиниң банкыдан агар санынче кирер.

2015 чылдың дургузунда бо хүнге чедир Иштики херектер яамызынче 23 материал кирген, оларны шуптузун үстүндө айыткан комитетче шилчиткен, ооң иштинде 15 материалды өөренип көргөш, 43500 түңнүг акшаны ук комитет төлөп берген. Арткан 8 билдиришкинге хамаарыштыр ажил чоруттунуп турар.

Ынчангаш бүрүткөтүмнүн боо-чепсек, частыр бүдүмелдер болгаш аңаа демей херекселдер бар болза, эки туразы-биле эрге-хоойлу органнынче дужаарын Россияның Айыыл чок чорук албанының Тывада эргелели болгаш Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы чурт-такчы чондан дилеп турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

2015 чылда Тыва Республикага күрүнө өнчү-хөреңгизин хуужударының программасы бадылаарының дугайында

2012 чылдың декабрь 26-да Тыва Республиканың «Тыва Республикага күрүнө өнчү-хөреңгизин хуужударының дугайында» №1712 ДХ-1 Хоойлузунуң 2 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаадыры болза:

1. 2015 чылда Тыва Республикага күрүнө өнчү-хөреңгизин хуужударының мында кошкан программасын бадылаар.
2. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) аграр

политика, чер, өнчү-хөреңги харылзааларының болгаш логия комитетинге дагзыр.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинин) Даргазы К. Дда

Кызыл хоорай
2014 чылдың декабрь 17
№209 ДХД-II

Тыва Республиканың Дээди Хуралы
2014 чылдың декабрь 17 №209 ДХД-II доктаалы-биле бады

2015 чылда Тыва Республикага күрүнө өнчү-хөреңгизин хуужударының программасы

2015 чылда Тыва Республикага күрүнө өнчү-хөреңгизин хуужударының программасын (моон ыңай — хуужудулга программасы дээр) 2015 чылда Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдүзүнүн 2014 чылдың октябрь 31-де Тыва Республиканың Чазааның № 508 доктаалы-биле чүүлдүг деп санааны баш удур санаашкынында салдыгган Тыва Республиканың сорулгаларын болгаш кылыр чүүлдерин барымдаалап ажылдап кылган.

Хуужудулга программасының кол-кол угланыш-

кыннары болза, күштүг болуп турар хоойлузунда негелделеринге дүүштүр Россия Федерациязы субъектизинин күүсекчи эрге-чагырга органнынча болган бүрүн эргелерин күүседир көрдүмнүн ажы-чээлерин болгаш өнчү-хөреңгини эргелеп-башкары Тыва Республиканың күрүнө органнын кижилти чоорту кызылары болур.

Тыва Республиканың республика бюджетинче чылда акша-хөреңгини кириери көрдүмнүн.

Тыва Республиканың күрүнө өнчүзүнге 100 хуу үлүгүлүг ажык акционерлиг ниитилелдер кылды хуужудулганың аргазы-биле эде тургузар ужурулуг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелерин даңзызы

Бүдүрүлгениң ады	Турар чери. Юридиктиг адреси	Хуужудар ужурулуг активтериниң баланс өрттээ, муң руб.	Чер участоктарының шөлү, га-би
«Ак-Довурактын орук-тудуг эргелели» КУБ	Тыва Республика, Ак-Довурак хоорай, Гагарин кудумчузу, 2	16167	1,2
«Чадаананың орук-тудуг эргелели» КУБ	Тыва Республика, Чадаана хоорай, Чүргүй-оол кудумчузу, 22	21102	17,6
«Өвүрнүн орук-тудуг эргелели» КУБ	Тыва Республика, Хандагайты суур, Октябрьская кудумчузу, 5	13571	1,72
«Дорожник» КУБ	Тыва Республика, Мугур-Аксы суур, Хунан-оол кудумчузу, 30	16462	0,65

«Кадык суур» төлөвилелде — Ийи-Тал суму

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының медицина-социал болгаш удуртулга айтырыгларының эртем-шинчилел институту Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал сумузунуң активи-биле кады суурну «Кадык суур» деп программаже кириеринче белеткелди эгелзэн. Белеткел ажылының бирги чадазында суурнуң чурт-такчы чонун эки тура-биле анкета долдурарына кириштирген база статистика көргүзүлгелерин анализтеп түңнээн.

Анкета долдурарына 145 кижиге 50 эр база 95 херээженнер киришкен. Айтырыгларга харылааннарны назы-хар аайы-биле алырга, 14 хардан 56 харга чедир болгаш оон улуг назылыг улус. Анкета долдурарына 14 хардан 17 харга чедир 6 кижиге киришкен. Айтырыгларга харылааннарның 83-ү өг-бүлелиг, долу эвес өг-бүлелериниң санында өөнүң ээзи чок апарган 17 кижиге бар. 26 кижиге 4-тен хөй ажы-төлдүг, 70-и — 2-ден 3 уруглуг, 23-ү — чаңгыс уруглуг, 26 кижиге ажы-төл чок.

Айтырыг-харыының түңнелдери-биле 117 кижиге азы 80 хуузу боттарын кадык деп санап турар болза, 28 кижиге азы 19,3 хуузу кадыының байдалы-биле нарын айтырыгы болуп турар. Ындыг-даа болза статистиканың көргүзүлгелери-биле алырга, чурт-такчыларның кадыының байдалына хамаарыштыр шала чөрүлдешкек. Шак ынчалдыр 2014 чылдың дургузунда чурт-такчы чонун 56 хууздан 172 аарыг бүрүткөтүнгөн. Оларның аразында хан базышкынының бедип турарының база тыныш органнын респираторлуг инфекциялар аарыглары колдаан.

Чылдың-на эмчи шинчилгезин 134 кижиге эртип турар. Суурнуң өлүп хораар чоруу 2014 чылда 1000

чурттакчыга онааштыр 4,9 хуу, ол республика деңгелинден ортумаа-биле 2,2 катап эвээш (1000 кижиге хамаарыштыр 10,9). Өлүп хораар чоруктарның иштинде бирги черде даштыкы чылдагааннар туруп турар: ыңдыг байдал 1000 кижиге онааштыр 3,3 санныг, ийиги черде чем хайылдырышкынының органнын аарыглары: 1000 кижиге — 1,7. Демдегел каары болза, суурда өлүп хораарының чылдагааннарының сөөлгү айыт-тыгган аарыгларының көргүзүлгелери республикага хамаарыштыр ниитизи-биле бирги үш чылдагааннар санынче кирбейн турар.

Айтырыг-харыыга киришкен суурнуң чурттакчылары кадык эвес амыдыралдың чылдагаанына спирт холумактыг суксуннарны, таакпы продукциязын хостуг садып турарын база тус чериниң удуртулгазының талазындан спорт хөгжүлдүзүнүн болгаш ону деткириниң талазы-биле хемчеглерниң чогуу айыткан. Оларның аразындан 30 кижиге алкогольдүн, таакпының база чедимче чок кеменилгениң хоразының дугайында социал рекламалар чогуу демдегелзэн. 17 респондент кадык амыдыралды чорударына чогуу акша-хөреңгидишпес дээр база 5 кижиге хостуг үениң чогууна сылдагалаан. Айтырышкына киришкенин 20 хуузу таакпылап турарын, а 2 кижиге арага аймааның хоразының дугайында ажы-биле чугаалаан. 70 кижиге спорт-биле кажан сөөлгү катап «өңкү» болганын безин сагынмас. Респондентилерниң бодалы-биле, багай чаңылдарга сундуга бээрин амыдыралының аайлажып тургустунмааны-биле, чааскаан-зыралдан, багай эш-өөрдөн, ажыл чогуундан деп тайылбырлап турар. Анкетага харылааннарның 29

хуузу багай чаңылдарның чылдагааннарына, ол ыш эш-өөр чогуу, 10 хуузу ада-на багай чаңылдарының салда деп санаан.

Тываның медицина-социал болгаш удуртулга айтырыгларын эртем-шинчилел институтун демдегелеп турары-биле алыр «Кадык суур» төлөвилелде кижир күзелиниң дугайында кайы айтырыгга 145 кижиниң 140 таарымчалыг харыыны берген. Институттун ажилдакчылары Ийи-Тал сумузунуң чурттакчыларын кеменилгелер айтырыгынче үч кичээнге ийи угландырган. О түңнелинде чурттакчы чонун кемениң рационунда хлеб-булун болгаш макарон аймаа хөй колду турары илереттинген. Чүге-ле ийи мал-маган тудар көдээ ажыл-агарты барда, сүт база сүт аймаанынче дукциязын эвээш ажыглап турар болган. Суурнуң чурттакчылар колдуунда бажың ажыл-агарты кылып турар, а 14 хуузу бюджеттештирилгендер хаара туттунган. Ийи-Тал суурда ниитизи-биле 5 кижиге чурттап турар.

Алдынган көргүзүлгелерни барымдаалап, институттун ажилдакчылары «Кадык суур» төлөвилелдин программасын ажылдап кылыр ажылыныч кирипкен. Чурттакчылар ортузунга амыдыралды кадык омур-хевирин чедип алырыныч, чаңгыс демниг болгаш чеге угланган хемчеглерни ортотура ниастаары көрдүнүп турар. Эртемденнерниң бодалы-биле суурнуң чурттакчыларының ша-кемменилгезиниң шынарын эки-күчтүк сорулга-биле аш-чем кылыр огород тарыыры-биле клубтар тургузуп алырынга бо программа езугаар тускай хемчеглерни ажылдап кылыры эргежок чугула.

Валерия КОНГА

«Шынның» аалчызы Улуг-Хем кожуун

КЫСКА ХУУСААДА БЕДИК КӨРГҮЗҮГ

Мерген Кыргысович Анай-оол Улуг-Хем кожуун чыгыргазының даргазына то-йлаткандан бээр ноябрь да үш чыл болур. Бо кыска хуусааның дургузунда Улуг-Хем кожуун ажил-херектерининг жазының талазы-биле республикада 14 дугаар черден 4 аар черге көдүрүлгөн.

— Мерген Кыргысович, си-янзы-бүрү черлерге удур-чулап ажилдап каапкаш, кээп төрөөн кожунуңарда ртукчулап чедип келген ийгисилер. Республиканың ка хөй удуртукчу дарга-ы моон, бо кожундан, шип үнүп турган. Улуг-Хем уун сөөлгү чээрби чылда аксап турганың?

— Бистиң кожунуң эң эки пери Саян-Шушенск суг жамырының адаанче кир-беш суурларда: Эйлиг-Хем, Чыраа, Үрбүн, Чаа-Хөл, Тал, Алдыы-Шынаа бо беш дар болгаш бир хоорайны-дан-Арыгыны чаа черлерге үрүлгөн. Бүдүн республи-а электри чырыы үзүктөл турзун дээш, бо черлерни шыгжамырының адаанче үрүлгөн. Эде тургустунушкун-да тудар ужурлуг тур-дыка хөй объектилерни ртуктаан. Бүдүн чурт кога-арда, бо девискээрлерде ртук турарлар ийи дакпыр-раашкыга таварышкан.

Ийи муң чылдарның эгезин-адамык чорукту узуткаар-ды-биле күрүнө програм-мн хүлээп алгаш, бо про-ма талазы-биле чоннуң арының хандыртанып ап-рын өөренип көөрге, бо уннарның чурттаачылары ду деңгелде турган.

Шолбан Валерьевич Кара-012 чылда кожунуң чурт-ылары-биле ужуражылга-нде. «Төп кожун социал, ажил, спорт, культура дээш, чаа аңгы адырларга тургус-ускай рейтингининг 14 ду-черинге турарга таарыш-— деп чугаалаан турган.

— Ийе, бо удаада келгеш, унда байдал экижи-р-дыр деп эскердивис. Ртукчу кижиниң ажил-ының үрө-түннелин көөрү-нарын, берге. Баштайгы-ан чаартылгаларыңар-таныштырып көрүңерем.

Мен улуг-ла чаартылгалар-аан мен. Бодум соондан-нда-даа эккелбээн мен, кша-хөреңги-даа эккелбээн. Мен чонумнуң ажилдаар-ин оттурган мен деп санаар-бир дугаарында, суурларда-ээн черлерни авамның-ның чери-дир дээш ээле-с болзуңарза, бажың тудар-аньяктарга бериптер мен-нар чарлаан мен. Ол хос-ер кудумчузу бар, электри-му чоруттунган эптиг чер-юлгай. Ээлеп алганнар.

Ийи дугаарында, ада-өг-иң чайлаа-дыр дээш чар-ыл иштинде эжелеп албас-уңарза, ажил кылыксаан-ыктарга бергилептер мен-имге, дыка хөй улус кышта-агларның черлерин хоойлу

Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы Мерген Анай-оол

езугаар ээлээр кылдыр кылды-рып алган.

Үш дугаарында, кандыг-даа өнчү-хөреңги ээлиг болур ужур-луг, мээң сизен кезип чораан черим-дир дээш сизен кезер черлерниң документи-лерин кылдыртыңар, оон башка база-ла өске улус кылдырып алыр дээш чарлаарывиска, ол чер-лер документи-леринг апар-ган. Ынчангаш чер үндүрүү деп орулгавыс немешкен, кижилер боттарывыстың черивис деп чүвеге бүзүрели бар, ынчангаш холу быжыг ажилдап эгелзэн.

— Черин быжыглап албаан чер участоктары болгаш оран-савалар хөй турган бис?

— Хөй. Чаңгыс чижик, мээң кээп турар үемде элдепиг чүве: бо турар оран-саваның (Улуг-Хем кожуун чагыргазының оран-савазының-автор) турар черин-ге хоойлу езугаар быжыглап турар чериниң документи-зин кылып кагбаан турган. Чер база кижиниң хамааты эргезин шын-зыткан паспорту ышкаш, доку-ментилиг болур. Ажилдап турар кижилер үндүрүү төлөп турар-ы ышкаш, чер база үндүрүлгү. Чер үндүрүүндө бо хуннерде акша кирип эгелзэн. Чериниң документи-зин кылдырып алган кижилер ажил-ижинге бүзүрелдиг апаар азы ажылы шуудай бээр. Бо кожунда хууда кижиниң амы-хууда эрге-ажыын таварыштыр өнчү-хөреңги хамаарылгалары. Кызылга деңгээрге, 20 хире чылга озалдай берген болду. Бо кыска үениң дургузунда чурт-такчы чоннуң өнчү-хөреңгизиниң ээзи мен деп ээ-харыс салга, сеткилин оттуруп каан мен деп бодаар мен.

Экономиканың сайзыраар бир быразы ол. База бир чи-жек, чүгле араттарга бээр чер хамаанчок, хоорай иштинге бажың тудар чер участогу алы-ры берге турган чорду. Бүдүн чыл дургузунда чүгле 20 кижиге бажың тудар чер берип турган.

— Кожун чагыргазының баарында дыка хөй бажыңнар туттунган чүве-дир. Ону кан-дыг улуска берип турган ирги?

— Катаптай берген болзум-за, буруудатпаңар. Мал азы-рап, ногаа тарып орган чонну каыт бажыңнарже кириптерге, ында чоннуң амыдыралы хо-жудал, бажың тудуп алыр арга-зы чок, ийи-үш өг-бүлө чаңгыс квартирада чурттап орат. Ын-чангаш чоннуң амыдыралын, чурттап орат байдалын көрүп тургаш, чиигелделиг чергелиг өг-бүлелерге черни ында берип тур бис. Чемелелди-даа дыңнап турар мен, өөрүп четтиргенин илередиң турарын дыңнап турарым-даа бар. Мен бодум-га харыс салганы алгаш, чон чаңгыс чыл дургузунда бажың тутпас болгай дээш оларга ут-куштур базымны кылып, электри четкизин база чоорту шөйүптер бис деп бодап турар мен.

— Чер айтырыындан ыра-вайн чыткаш, Көк-Чыраа арбанының эрге-байдалының дугайында тайылбырдан кы-лып көрүңерем.

— Көк-Чыраа Шагаан-Арыг хоорайның арбаны эрге-бай-далдыг артар. Чүге дээрге ол республика чергелиг сизен шөлу болгай.

Шаанда ол черге Пестуновка деп суур турган. Анчымаа Тока дарга келгеш: «Кижиниң эң улуг байлаа — чер. Мал-маган хорап болур, а чер кезээде артар. Эң ылаңгыя тыва кижилер малга ынак болганда, олар-белчи-лиг, сизен эки үнер черлерге чурттакчылыг суур кылбайн, курлавырлап камнап алыңар» — деп чагаан соонда, ол суурну Арысканче көжүргөн. Ам база ол черде сууржугаш көстүп келген. Ында чоннуң малының бажы сөөлгү чылдарда өзүп турар. А бир эвес ону суур кыл-дыр кылып алыр болзувусса, республиканың дыка хөй мал ажил-агыйларының сизен кезер

шөлүн таптап кааптар.

— Кандыг-даа улуг эге-лээшкинниң удурланыкчы-лары-даа, деткикчи-ри-даа турар. Силерниң удурланыкчыларыңарга бо-даарга, деткикчилериңер хөй турган хевирлиг аа?

— Чогум-на ону деңгээр хире үе меңээ турбаан. Арын-нүүрүм — мээң кол деткикчим ол.

80 чылдарда бо хоорайның тудуңга киржиң турган болгаш, тудуг кайыын эгелзэрин билер мен. Проект-смета ажилдары. Ынчангаш цемент заводунуң уруглар садын ажыглалче ки-ирерде, оон проект смета-зын кылдырар акша чок болганы-биле бодумнуң арын-нүүрүмнү долаа кылдыр салгаш, кылдыр-тып алгаш, бо тудугну ажы-глалче киригенивис ол. Оон аңгыда Ишти-Хемде школа чер шимчээшкинниң соонда, өрттөнгөн. Шолбан Валерьевич «Школа чокта, суур турбас» — дээш, шупту аргаларны көрүп тургаш, кыска хуусаа дургузунда школаны туттуруп берди.

Чамдык черлерде өскүстөр бажыңнарын кыдыг черлер-де тудуп берип турар болза, бис школадан 5 минута хире, уруглар садындан 3-4 минута хире кылаштаар эки төп черге участокту аңгылааш, туттуруп бердивис.

— Чүгле билиг болгаш дуржулга-биле ажилды шу-дадыры болдунмас болгай. Оон ыңай кандыг шынар чу-гула деп санаар силер? Азы силерниң мындыг кыска хуу-саа дургузунда чедип алган көргүзүлгелериңерниң артында турар чажыдыңар кандыгың?

— Удуртукчунуң чончузу деп санаар мен. Бо кожунуң хожудаңгай турганы — эрге-ча-гырга биле чоннуң амыдыралы аңгы хамаарышпас, чергелеш-кек делегей турган. А мен чон аразынче кирип турар мен. «Тыва — бистиң өргээвис» деп фестивалга чон-биле деңге кирип, 100 ажыг эр улустуң ниити ырын белеткеп киришти-вис. Маңаа мээң кабинетимге школачылар-даа, спортчулар-даа, янзы-бүрү чергениң дарга-лары-даа бир дөмөй кирип кээп турарыңа чоргаарлары мен. Түннелинде 14 дугаар черден 4 дугаар черде келдивис.

Ожуктуң үш буду ышкаш, даянган чүүлдерим: спорт, культура болгаш хөй-ниити. Чажыдың чүл дээр болза, чо-нум дээр мен. Оон хөй-аъдын көдүрер, оларга ажилдап бээр. Эрге-чагырганың херээ-даа ол. Сен ону кыл деп албадарың-да-даа эвес. Кандыг-бир чүүлду боду тудуп кылыксай бээр бот-идепкейин көдүрери — эрге-чагырганың херээ ол.

Ажилдакчыларымдан база бир негээр чүүлүм, кабинетин-ден улус ыглап-сыктап үнүп турар болза: «Бис мында чонга ажилдап берип турар улус-тур бис, а биске чон ажилдап берип турар эвес. Бир эвес силерниң кабинетидерден кандыг-даа кижилер ыглап үнүп турар болза, ажилыңардан чайлап берирер»

деп негелде кылган мен. Бир эвес бодунуң хуу бүдүрүлгө чери болза, та канчап турзун. Чон-биле ажилдап билбизиниң херечизи ышкаш, бодун тутту-нуп шыдапас кижилер өске улустан канчап негелде кылып шыдаар чүвөл. Мен бодум кандыг-даа улус-биле чугаалажыр мен: школачы-даа, улуг хоочун-даа, эзирик кадай-даа, мөге-даа, улуг дарга-даа, херек эртрирп чораан кижилер-даа болза, меңээ шупту кижилер-дир. Оларның-биле чугаалажыр билбес кижилер чон-биле ажилдаан херээ чок.

— Кайы хире-даа чедииш-кинниң ажилдап турар болза, дөмөй-ле чидиг айтырылгар турар болгай. Силерде кан-дыгың?

— Чидиг айтырылгар база өске черлер-биле дөмөй: электри чырыы дээш өрелер, коммунал ачы-дузалар дээш өрелер, мал чеминиң белеткели дээш, оон-даа ыңай. Амгы үеде өскелерден онзаланып турар чидиг айтырыг. Саян-Шушенск суг шыгжамыры-биле холбашкан. Бир эвес бо суг шыгжамыры турбаан болза, ол сугже кирген девискээрлер дыка көктүг-шыктыг черлер-дир, аңаа мал туткан кижилер бай-шырак чурттап олурар болгай. Кожунуң девискээри ам безин республиканың мал чеми белеткээр талазы-биле кол девискээри болуп турар.

Саян-Шушенск суг шыгжа-мырының адаанче кириген чер-лер дээш 10 миллион рубль тө-лээр деп документиге Шериг-оол Дизижинович ат салган болду. Чүге ыңдыг болганы ол ый-наан?! Херек кырында когарал миллиард-биле санаттынар. Ону эде санап көөрүн чедип алыр деп турар бис.

РФ-тиң Чазаанда «шапкын-чыдыр сайзырадыр девискээр-лер» талазы-биле күрүнө про-грамманың хүлээп алган. Аңаа бистиң кожунуң биле Чаа-Хөл кожунуң кириер талазы-биле айтырыгы көөр. Ынчан инвести-цияларны кириер бүдүрүлгелер үндүрүгнү чиигелделиг төлөзүш, бо кожуннарга ажилчын бүдү-рүлгелерни тударын бо програм-мада көрүп турар.

Бисте өнүгү даштар бар-дыр, дашты болбаазырадыр бүдүрүлгө туруп болур, Дус-Даг биле аргыгар орукту тудуп кыл-гаш, дус болбаазырадыр чер чүге туруп болбазыл, туризм баазалары бисте сайзыравайн турар. Улуг-Хемниң чараш чер-лерин ажыглап, турбааза чүге тудуп болбас деп?! Кылыр ажил-даа, күзел-даа хөй.

— Чон: «Мерген Кыргы-сович кожунда байдалды эде-хере тырты, ам депшип чоруй-даа баайн. Оон та кан-дыг кижилер кээр чүве?!» — деп сестип турар чүве-дир. Силер бир эвес улаштыр олуруптар болзуңарза, чүнү кылыр деп бодап турар силер?

— Бүдүрүлгелер тургузар, чонну ажил-биле хандырат дээш ажилдаар мен.

— Сорулгаңар боттаныр-ла болзун!

Айлаң ДАРЖАА
чугаалашкан

ЧААТЫНЫҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

Көдээ ажил-агый

Республикада фермер ажил-агыйын тургузуп алган араттар саны чылдыңна өзүп турар. Оларның бирээзи «Шын» солунуң бөгүнгү аалчызы, Улуг-Хем кожуунуң Чодураа суурдан аныак фермер Чойган Сундуй.

Ол бо чымыштыг ажилды 2 чыл бурунгаар сегирип алган. Ооң мурнунда ыяш дилдирип ажилдап турган. Олут орбас, чыдын чытпас, эрес-кежээ аныак сайгарлыкчы ажилын калбар-тыр сорулга-биле мал-маган кадарып, тараа, картофель тарып кирипкен. 35 харлыг аныак фермерниң ажил-агыйына ада-иези Николай, Тамара Сундуйлар дузалажып, арга-сүмезин берип оларлар. Ачазы Николай Донгакович чагырга даргазынга ажилдап чораан болгаш, ооң ажил-агыйын аайлап-баштап турар, а огулунуң уругларын карактажып олар кижиле — авазы, хоочун башкы Тамара Сергеевна. Чойганның өөнүң ишти Анна Шаңнааевна — суурнуң школазында тыва дыл, чогаал башкызы. Башкы кижиниң ажилы демей-ле чай чок, ынчалза-даа ол дыштанылгаларда өөнүң ээзинге дузалажып барып турар. Сундуйларның уругларының улуглары ада-иезинге дузанын көргүзө берген. Улуу Сайын 5 класс, Димазы — 3-кү классчы, Чаяна белеткел класында өөренип турар, бичиизи Кандан 6

айлыг. Чайгы үеде аныак өг-бүлө тараазын, картофелин ажаап, сугтарып, мал-маганын, хаваннарын кадарып чайлаан.

Чодураа суурдан ырак эвес Хараганның деп черде Чойган Сундуйнуң турлаг коданында 10 ажыг санныг бода мал, 25 хаван, 3 аът бар. Аныак фермер бо малды кайыын-даа, кандыг-даа деткимче чокка бодунуң кызымаа-биле ийи чыл бурунгаар тудуп эгелзэн. Ооң-биле кады хову-шөлде тараа, сиген, картофель тарыыр ажилдыг база ыяш дилдирер бүдүрүлгелиг. Бо чазын 2 тонна картофель болгаш тараа тарып олурткан. Эрткен чылын тарааны 15 тоннаны ажаап алган. Ам бо чылын эки үнмээн, чүге дээрге кааң чай болганындан суггат чок. Картофельден эрткен чылын 3 тонна дүжүттү алган. Ам оон хөй болур ужурулуг, тус черден эвес, аңгы черниң үрезинин эккелгеш олурткан мен деп, ол чугаалады. Мал чеминге бо хуннерде 5 машина сигенни белеткеп алган. Эрткен чылын сиген эки үнген, он машина ишти болган. Тарылга шөлүндө буга суун бадырып алган. Чаас чагбаан болгаш, сугну бадырарга-ла, чер адаанче кире бээр, ийи-үш катап барып тургаш, арай деп-ле сугну бадырып алдым диди. Күзүн ажаап алган дүжүдү кыштадыр мал-маганынга четчир, артыкшылдыг сиген, тараа бо чылын чок. Картофельди ажаап алгаш, ажилдаан улузунга

Аныак фермер-тараачын Чойган Сундуй.

болгаш төрелдеринге үлөп бээр.

Араттың аалының девискээринде ажил-агыйынга хереклээр шупту техниказы бар. 2012 чылда бүрүн дериг-херекселдиг «МТЗ-82» тракторну, боду ажилдааш, садып алган. «Енисей» деп комбайнның, чыл бурунгаар саткан. 1984 чылдың «ТД-75» база «К-701» деп тракторларлыг, 1992 чылда үндүрген 10 тонна чүкчүдүрер «КАМАЗ-тыг», «Лесовоз-131» деп техникалыг база «Газельдиг». Оон ыңай ийи каат чуртталга бажынын болгаш

хаван, инек кажааларын тудуп кылып алган. Хүн энергиязы-биле телевизорну көрүп, радиону дыңнап турар. «Мегафон» харылзаазы бар. Долгандыр көөрге бичежек сууржугаш-ла.

Хаван кажаазының соңгалары безин пластик. Бо кажааның дооразы 10, узун дурту 26 метр хемчээлдиг. Ооң иштинче кире бээр, делгем, чырык, 8 бичии өрээлдиг болур. Аңаа 16 хаван тургузар. Одалгазын чоокта кылган. Изиг, соок суг дамчып турар кылдыр ам-даа чедир кылыр

ажылдар бар.

— Мынчаар кылырын Ажыл-агыйында бир фермер ажил-агыйындан көрүп алган келдим — деп, аныак тараачын демдегледиле.

Кижиниң ажилгыры чурттап олурар девискээринден илдең болур дээр-даа Чойган Сундуйларның коданынче кире оларга-ла, улуг-улуг техниказы, бедик бажыңы, кажаалары, кайы ырактан көскү чорду. Ооң чоогунда хову-шөлде тараа, сигени, картофели чаттып чоруй барган. Ыяш дилдирер дериг-херексели бүрүн бар болгаш, тудугларны немеи кылып турар. Хол куруг олурбас, бир ажилды кылган турар. төрө чериниң делгемнеринде тараанын, картофелин тарып, малды малдап чоруур езулуг-ла тус соруктуг, бурунгаар чүткүлдү аал-чуртунуң ээзи арат-тыр хире кызымак аныак арат ажилының үрө-түннелдин Улуг-Хем кожуунуң чагыргазы бедик биле үнелээш, чоокта эрте кожуун Наадымынга шаңнамакталды аңаа тывыскан.

Аныак арат Чойган Сундуй ажил-агыйы өскелерге үлгүлөп боор деп бодаар мен. Ол аңаа бурунгаар, бедиктерже кылтыптар дээрзинге кым-да бүзүрээр боор.

Анисья ТЮЛЮКОВА

Авторнуң тырттырган руу.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

КУРҮНЕ ДЕТКИМЧЕЗИН 260 МУҢГА ЧЕДИРГЕН

Бо бүдүрүлгелерниң хемчээли улуг эвес болгаш боттарының бараанын бүдүн чыл иштинде бүдүрер, садар кылдыр ажилдаары оларда көрдүмзүн.

Ишти-Хем суурда хлеб быжырап чер электри четкилеринде коштунмаан, бо хуннерде оларның хлеб быжырап оран-савазының турар черин болгаш оран-савазын хоойлу езуугаар ээлээр талазы-биле документи-лерни кылып чоруп турар, ынчан олар электрини техниктиг дүрүм езуугаар коштуруп алыр аргалыг апаар.

Тыва тараа-далган бүдүрүлгезинге ажыглаар тараа культураларын агротехниктиг план езуугаар тараан. Кааңнаашкынның түннелинде хөрзүн кургап-катканындан июнь болгаш июль айларда тараа-далган бүдүрер тараа культуралары кургап когараан. Картофельдин дүжүдүн шору алыр боор бис деп идеген турар бис, чүге дээрге ол суггаттыг черде тарыттыг. Өөредилге албан черлери-биле хуу сайгарлыкчыларны деткири-биле дугуржулгаларны чарган. Олар чүгле тус черниң картофелин хүлээп алыр. «Олеся» кооперативи көдээ ажил-агый рыногунуң ийиги каадын тудары-биле ажилды чорудуп турар.

2015 чылда Улуг-Хем кожуунуң девискээринге улуг төлевилелдерни боттандыраы планнаттынып турар.

1. «Парус» КАН-ның тургузучулары «Машина-трактор стан-

циязы» МУБ болгаш ХС (ИП) О.Ч.Хертек («Гибсталь» каңнаар, дарганнаар мастерская).

Омак Чигир-оолович Хертекке дарганнаар чер ажыдып алырынга каадын турган хос, ээн оран-саваны дамчыткан. Бодунуң акша-хөреңгилери-биле ону ажыглалче киригеш, аңаа ажыглаар дериг-херекселдерни садып алган. Амгы үеде бо бүдүрүлгө одалга системаларын хайындырар, эптээр ачы-дузалар чедирер талазы-биле ажил-чорудулганы кылып турар. Оон аңгыда дарганнаан кылыглар: WiFi сандайлар, эжиктер, урналар, гараж эжиктери, мангалдар, хеп азар херекселдерни кылып бүдүрүп турар. 4 ажылчын олутту тургускан, оларның ийизи — Шагаан-Арыгга ЧКАА (ЖКХ) техникумун дооскан каңнакчылар.

«Парус» КАН-ның бүдүрүлгө ажилын калбартыры-биле ЧКАА-ның бүдүрүлгө баазазын, ССРЭ үезинде райпромкомбинат турган черниң ээн турган бүдүрүлгө оран-саваларын дамчыткан. Мебель бүдүрер, чазаныр, чоңар цехтерни, пилораманы, дарганнаар черни катап тургузары планнаттынып турар. Аңаа 7 кижини ажилдадыр. А кажан бүдүрүлгө бодунуң долу күжү-биле ажилдай бээр болза, аңаа 20 кижиле ажилдаар. Мебель кылыр цехке кожуунуң өөредилге албан черлеринге дериг-херексел бүдүрер. Школа мурнунуң өөредилге албан черлеринде ССРЭ үезинде-ле бүдүрген дериг-херекселдер бар.

Тускай чиигелделиг хамаатыларга 2014 чылда 300 ажыг чер участоктарын берген турган. Аңаа бажың тудары-биле чиигелделиг өрте-биле ыяш кезип алыр черлери база берген. Ынчалза-даа кижиле бүрүзү боттары ыяштан материалдарны дилдирип ашыдаас. «Райпромкомбинат» КАН ыяшты дилдирер болгаш чазаар талазы-биле ачы-дузаны чедирер.

2. Үүрмектеп болгаш мөөнөп садар рынокту тургузар. Хоорайда ону боттандыраарында дүжүр бүдүрүлгө баазазы бар. Амгы үеде инвесторларны дилеп турар бис. Муниципалдыг өнчү-хөреңгиниң өрте-үнезин тодараткан, техниктиг паспорту бөпөн, чер участогу кадастр данзызында тургустунган.

Оон аңгыда 2015 чылда ажилы чоруп турар төлевилелдерге күрүне деткимчезин.

Тыва далган бүдүрүп турар «Оргадай» КАН-га бараанын халтаар дериг-херексел болгаш чөмни хаарар болгаш быжырап дериг-херекселди садып алырынга;

Шагаан-Арыг хоорайда көдээ ажил-агый рыногун тудуп турар «Олеся» кооперативке садыг дериг-херекселдерин садып алырынга көргүзери чугула.

2015 чылда салдыгган сорулгалар:

- Шагаан-Арыгга көдээ ажил-агый рыногун ажыглалче кирир;
- Омак Чигир-оолович Хертектиң бүдүрүлгезин калбар-

тыр, эрги райпромкомбинатты бүдүрүлгө баазазында пилораманы чазаныр цех-биле катап тургузар.

- мөөнү-биле сайгарар тарты Шагаан-Арыгга организастаар.

- кожуунуң албан черлерин болгаш чурттакчы чоңунуң хөре-лелин өөренип көргөш, нога болгаш тараа культуралары тарылга шөлдерин калбартыр.

- ногаа шыгжаар черлерин тудар болгаш эде тудуп чаарты.

Бо хемчеглер кожуунуң албан черлерин болгаш чурттап чоңу бодувустуң бүдүргенин көдээ ажил-агый барааннаары-вис-биле хандыраарында садылгалыг.

Ужур-дузаны эвээш чары далдарны кызырып турган кожуунуң бюджетинче өскөрилгени кириген: «Чаңгыс суур чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелди киржикчилеринге күрүне деткимчезин 260 муң рубль түгү доктааткан. Күрүне деткимчезин алыксаан сайгарлыкчыларны аразында мөөрейни чарлаан.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелди боттандырап талазы-биле ажилды бөлүк К.А.Бичелдейниң удуртулгазы-биле ийи үнүүшкүн хуралды (март, июнь) эрттирер. Ажилчын бөлүктүң кежигүннөрү суурларже 38 үнүүшкүннү кылыр.

Ольга РАСТОПОВА

Улуг-Хем кожуун чагырга-зының даргазының экономик-талазы-биле оралакчызы.

Улуг-Хем кожуунда нии-тизи-биле 15 төлевилелдин 13-ү боттанган. Бир төлевилел боттандыраарының кырында, ол дээрге көдээ ажил-агый рыногунуң тудуу база бир төлевилел — көдээ ажил-агый рыногу. Ону ажилдап кылып турар бис. Он беш төлевилелдин иштинде көдээ ажил-агый угланышкынның — 8, аъш-чем үлөтпүрүнүн талазы-биле — 2, чиик үлөтпүр — 1, улусчу устывыш ажилдарының талазы-биле — 1, сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының талазы-биле — 2, үлөтпүр талазы-биле — 1. Оларның бараан саарылгазындан кириген орулгазы — 2216,4 муң руб. төлевилелдерниң ортумаа-биле бодунуң өрттөн эгидиптер арга-шинээ 23,7 %. 5,9 тонна хлеб болгаш булочка кылыглары, далган, тараа; 6,5 тонна картофель; 1 тонна балык кылыглары; 1,7 тонна эъттен полуфабрикаттар; 398 даараан болгаш аргаан кылыглар саттыгган.

Чылдың үелериниң аайы-биле ачы-дуза чедирер 6 төлевилел бар: картофель өстүрер 3, ыяш дилдирип садар бүдүрүлгө, тыва тараа-далган бүдүрер чер, бойдустуң үнүш-кадын чыыр чер.

Өөредилге адырында

«АДА-ИЕЗИ КАНДЫГ БОЛДУР, АЖЫ-ТӨЛҮ ОНУ ДӨЗЭЭР»

Кыска
намдарындан
школазының
директору Саян
Аур-Санаа. Ол
ылда төрүттүнгөн. Ооң
ылдаш элзэди чылдары
башкы кожунун Чы-
гынаа эрткен. Школа
Кызылдың башкы учи-
те өөренип киргеш, ону
инниа дооскан. Башкы
шпуну күш-ажылчы
арын Чадаананың №1
ынаа күш-культура
ындан эгелзэн. Ооң
амдыралының аайы-
ы-Узүү суурга келгеш,
ажылын уламчылаан
мергежилдин дээди
н Тываның күрүне уни-
верситетке чедип алган.
шпуну Алекмаа Нико-
— база эге класс баш-
ылу — Кызыл хоорайда

Мергенович — кожунун
республика черге-
рейлерин киржикчи-
ртту сайзырадырын-
кириштирип чоруур

өөредилге чылының
биле школа амды-
сонургап. Арыг-Узүү
ның директору Саян
аа-биле чугаалаштым.
Мергенович, шко-
лалды-биле таныш-
силер бе?

2015-2016 өөредилге чы-
30 башкы аңгы-аңгы

өөредилге эртемнериниң би-
лии-биле 210 өөреникчини
өөредип турар. Ооң ыңай 20
ажыг техниктиг ажилчы бар.
Бо чылын 1-ги класска 32
өөреникчини хүлээп алдывыс.
Өөреникчилерге бүгү-ле таа-
рымчалыг байдалды тургузуп
турар бис. Школаны болгаш
класстарны амгы үени-ибле
дерип каастаан. Тус-тус эртем-
нер аайы-биле башкылары-
выс четче бар. Башкы бүрүзү
уругларны өөредип, кижизидер
дээш боттарының мурнунда со-
рулганы салып алган ажилдап
турар. Аныяк башкыларга арга-
дуржулгазын дамчыдып берип
чоруур хоочун дагдыныкчы
башкылар аравыста бар.

— Чайгы үеде школага
дыштанылга лагері ажил-
даан бе?

— Школа чанының лагерин-
ге уругларны үш ээлчеге дыш-
тандырган. Ук лагерьге кижизиди-
кчи башкылар боттары-
га харысалганы алгаш, эки
ажылдааннар. Аш-чем-биле
хандырылгасы болгаш бүгү та-
ла-биле хыналданы эрткен.
Лагерьге дыштанып келген
уругларга культура-массалыг
хемчегни болгаш спортчу мар-
гылдааларны эрттирип турган.
Мен бодум лагерь ажилын хай-
гаарап чайлаан мен. Оон ыңай
школа чанында ногаа аймаан
чылдың-на тарып турар бис.
Бо чазын чаш өзүмнерни немей
олуртувус. Хөзүнү эки болгаш
дыка өзүчүл болган. Практика

эрттирип турган уругларның
бир кол ажылы — ногаа биле
ыяштар суггарары. Келир
чайын база уругларны эки
дыштандыраары-биле тывын-
гыр ажилдаар деп дугуруш-
тувус.

— Силер мурнуарда
кандыг сорулганы салып
алдынар, Саян Мергено-
вич?

— Мен бо удуртур ажилга
эрткен чылын ажилдап эге-
ледим. Эрги өөредилге
чылын эки доостувус. Удур-
тулга ажылы белен эвес,
кончуг харысалгалыг. Ын-
чангаш, бир-ле дугаарында,
амгы үениң чаа-чаа ар-
галарын ажыглавышаан,
уругларны билиг-биле эки
чепсеглээр, ийиде, башкы,
өөреникчи, ада-ие оларның
аразында харылзаазын быжы-
лаар, үште, салым-чаяанныг
уругларны деткиир болгаш ки-
жизидилгеже улуг кичээнгейни
угландыраар сорулгалыг ажил-
дап тур мен.

— Саян Мергенович, шко-
лалар аразында «көжүп»
турар өөреникчилер силерде
бар бе?

— Арыг-Узүү — кожунун төвү
Шагаан-Арыгдан болгаш на-
йысылалдан ырак эвес суур.
Ынчангаш амдызында аай-
дедир школалар солуп турар
өөреникчилер бисте чок. Рес-
публика болгаш кожунун черге-
лиг хемчеглерге удаа-дараа
киржип турарлар. Чүгле берге-

Школа директору
Саян Аур-Санаа

дежил турар айтырывыс бар,
уругларны аай-дедир дажыыр
хөлге чок. Бо айтырыгны ко-
жуунун өөредилге эргелелин-
ге болгаш өөредилге яамы-
зынга чедир киридивис. Маши-
на-биле хандырып бээрин улуг
идегел-биле манап турар бис.

— Башкы мергежилди чүге
шилип алган силер?

— Башкы өг-бүлөгө төрүт-
түнгөн мен. Авам, ачам кайы-
зы-даа — башкылар. Оларның
кезээде-ле школада турарын
бичимден-не дыка эки сактыр
мен. Уруглар-биле ажилдаар-
га солун, оларның аажы-чаңы
чаптанчыг. Авам, ачамның
уруглар-биле ажилдап турган
овур-хевирин ам-даа утпаан

мен. Ынчангаш мээң башкы
болур мергежилим олардан
ужукталган деп бодаар мен.

— Силер аныяк эр удур-
тукчу-дур силер, чоннун мын-
дыг чечен сөзү бар, «Эр бодун
эрзиг, эр угааның эки болуп
көрөм» деп бо үлегер сөскө
хамаарыштыр бодалыңар
кандыгыл, Саян Мергенович?

— Тыва эр кижиге шаг-
төөгүдөн бээр төрзөн чуртун,
аал-оранын, өг-бүлезин кам-
галап ап, бедик хей-аъттыг,
тура-соруктуг чораан. Ада-
өгбелерниң эки чаңчылын,
ук-төөгүзүн, мерген чагыын
хандыр билип ап, сагыыр ужу-
луг бис. Школаның эр башкыла-
ры оолдарны өгбелерниң эки
чаңчылын езугаар чагып-сургап
өөредип турар бис. Оон ыңай
бистиң школавыс хей-ниитиниң
«Дайынчы акы-дунмалышкы»
организациязы болгаш Афган,
Чечен дайыннарының оолда-
ры-биле база сырый харыл-
заалыг ажилдап турар. Олар
маңаа келгеш, ужуражылгалар-
ны эрттирип бээр, спортчу, да-
йынчы оюннарны айтып берип,
өөредип бээр. Ынчангаш эр
чонга хей-аъдывысты бедик
көдүрүп, бот-боттарывысты
хүндүлөжилп база чуртувусту,
чонувусту камгалап чоруулуңар
деп кыйгыраар-дыр мен.

— Айтырылгарга хары-
лап бергениңер дээш четтир-
дим.

Спорт

Башкы болур күзелім боттанган

нда хүлүмзүрүг чайнаан, 26
ныяк башкының адын Дмитрий
дээр. Ооң башкы болур күзели
н. Төрзөн хоорайы Шагаан-
школа дооскаш-ла, Кызылдың
олледжизинче өөренип кирген.
Александрович (чурукта)
өөредилге черин 2012 чылда
Шагаан-Арыгның №2 школа-
ш-культура башкызы болуп,
лчы базамын эгелзэн. Аныяк
уруглар өөредип, кижизидип
рга солун болган. Ынчангаш
улам чүглөп, башкының дээди
чедип алыры-биле Тываның
иверситетиниң бот-өөредилге
нда өөредилгезин уламчылап

2015-2016 өөредилге чылында аныяк
башкыны педагог-организатор ажы-
лынче шилчиткен. Школага ажил-
дап келген үезинде хоочун башкы
дагдыныкчыларының арга-сүмезин
ап, хей-ниити ажилыңа идепкейин
көргүзүп, коллективиниң хүндүткелин
чаалап алган. Ол — чүгле школа-биле
харылзаалыг эвес, хоорайның хей-
ниити ажилында киржип турар идеп-
кейжи спортчу. Аныяк башкы спорттун
шупту хевирлеринге ойнаар, ылаңгыя
кик-бокска чемпион. Кик-бокс талазы-
биле уруглар аразында бөлгүмнү база
эрттирип турар. Ооң өөреникчилери
— кик-бокска республика болгаш де-
легей чергелиг маргылдааларның кир-
жикчилери. «Россия болгаш даштыкы
чурттарже маргылдааларга киржип
турар өөреникчилеримге акша-төгери-
к талазы-биле улуг деткимчени көргүзүп
чоруур сайгарлыкчы Надежда Захаро-
вага өөрүп четтирип чоруур бис. Респу-
бликадан дашкаар улуг маргылдааларга
мээң өөреникчилерим акшага бергедежи
бээрге, бо сайгарлыкчы үргүлчү бисти
деткип турар. Ынчангаш кик-бокска
өөредип каан өөреникчилерим Сайын
Туматка, Уран-Херел Ховалыгга болгаш
өске-даа уругларга чоргаарларыңар мен»
— деп, аныяк башкы чугаалады.

Уран-Херел Ховалыг чоокта чаа Ис-
панияга делегей чергелиг маргылдаага
киришкеш, чедишкенин болган. Аныяк
башкының оон-даа өске уруглары улуг-
улуг маргылдааларда удаа-дараа киржип
турары өөрүнчүг. Ам-даа бурунгаар-ла,
бурунгаар деп кыйгырыг-биле ажилдап
турар башкының хей-аъды бедик, оруу
ак, чедишкенин хей-ле болзун!

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

ТАРААМ ТУРДА ТОДУГ-ЛА МЕН...

Улуг-Хемниң Ийи-Тал суурда тараа
ажылы кылып турар улус хей. Оларның
аразында Инга Сурун-оол «Чаңгыс суур
— чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелин езугаар
ажылының эге таваан 2 чыл бурунгаар
эгелзэн. Бо ажилды өг-бүлөзи-биле
демнежилп кылып турар. Тарааны боттары
тарып олуртур, ооң дүжүдүн алган соон-
да, бүгү ажилды хол-биле кылырын ол
тайылбырлап берди.

— Чиңге-тарааны хоорарының мур-
нунда челбип, дажап алгаш, соолдурар.
Кургаг чиңге-тарааны дажаары берге. Ын-
чангаш савага сугну арбыдадыр куткаш,
деспиге челбип каан тарааны ургаш, сугга
чүгүртүптер. Тараа суг-биле саваже кут-
тула бээр. А даш, элезин деспи дүвүнге
артып каар. Улуг пашка сугну куткаш, да-
жап каан чиг чиңге-тарааны ургаш, чоорту
отка саргартыр элзэн үр үеде хайынды-
раар. Чиңге-тарааның суу соглуп, чамдык
дүктери адырлып кээрге, эскеш, соодар.
Соой берген соонда кызыдып каан пашка
арбай ышкаш хоорар. Хоорган тарааны
деспиже эзер. Хооруп дооскаш, соктаар,
дүктээр. Чиңге-тарааны соктаары белен
эвес, чүге дээрге аралаштыр дүктелер.
Ынчангаш ийи-үш катап чаңгыс-даа
кара өңнүг тараа арттырбайн, дүктеп,
челбиир. Деспиге артып калган чартык
тарааларның чууралган далганын хевек
дээр.

Бышкан чиңге-тарааның кырынче чаа
өремени кагаш, былгап чиир ийикпе, азы
ооң кырынче шай саарып ижер. Чиңге-
тарааның хевзэн изиг суг-биле чиирге
чаагай. Хевек кырынче изиг сүттү куткаш,
дораан чип болур. Оон ыңай хөөткен
чиңге-тараа база амданныг. Отка паш-
ты салыр, шайны азы сүттү кудар, оон
чиңге-тарааны ургаш, аксын дуглааш,
сыргырадыр хайындыраар. Тараа хөөп
кээрге, эскеш, элзэн үе эрткиге дугла-
лыг тургузар. Сүт тарааже сиңип, тараа
борбак-борбак апаарга, өреме, чөпкөк,
саржаг дээр, өске-даа амдан кириер
тыва чөмнерни кагаш, чиир. Иргиттер

хөөткен чиңге-тарааны ашкааткан чиңге-
тараа дээр. Ол улгадып, назыдай берген
кижилерге үнелиг, чымчак чем — деп, ол
чугаалады.

Инга Монгушовна (чурукта) өг-бүлөзи-
биле бүдүрүп турар тараазын савалааш,
үндүр садып-саарып ап турар. Тараа
ажылын кылыры амыр эвес. Маңаа күш
херек. Ынчангаш ол уруглары-биле кады
демнежилтер. Ажылының таваан салып
алгаш, шуудай берген. Немей бир ажил-
чын олутту база тургускан.

Тарааны тарып олуртурда база ке-
зип ажаар үеде херек комбайны, чүк
чүдүрер техниканы хөлөзилеп алыр.
Баштайгы чылында 300 га черге тарып
олурткан. Оон эки дүжүттү алган. Бо чы-
лын кааннаашкын болганындан суггатка
бергедзэн. Ынчангаш арай-ла дүжүт
эвээш болур. Бир хүнде 10-15 кг тараа-
ны хол-биле кылып алыр. Шупту 5 кижиге
демнежилтер болза, оон хөйүнү кылыптар
бис деп, ол чугаазын доосту. Тараа ажил-
агыяның талазы-биле ийи-талчыларның
арга-дуржулгазы улуг-дур деп эскердим.

Арынны Анисья ТЮЛЮШ белеткээр.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Интернет четкизинде

ЭКИ УЛЕГЕРНИ ЭДЕРЭЭЛИҢЕР

Улуг-Хем кожуунче сургакчылаар мурнунда Мерген Анай-оол деп каан «Вконтакте» сайттың арнынче кирип көрдүм. Мерген Кыргысович эртен эрте хоорайны эргий халааш, оран-саваларны тудуп турарында демдек салып турарын көргөш, дыка өөрүдүм. Мерген Кыргысовичиниң

бо сайтта арнын бүдүн делегейде күзгүн-ке кижиге көрүп болур.

Ынчангаш бүгү делегейге мактадып, азы чектедип алыры ындыг амыр эвес. Кымга кандыг демдек салган эвес көрээлиңер:

Шериг комиссариадының ажилдакчылары оран-савазының фасадын чугайлап алган болза, «5» алыр турган ийик, ынчангаш быжыг «4».

Полиция чүгө корум-чурум хайгаарап турар эвес, а санитарлыг байдалын болгаш бодунуң оран-савазының девискээриниң чаагайжыдылганын база эки тудуп турары өөрүнчү. Демдээ «5».

Бөгүнгү мээң эртенги хыналда көрүлдемниң түннелинде «Азия» садыг бажыны бодунуң девискээрин улегерлиг тудуп турары дээш, кадар «5» демдекти ап турар.

База-ла быжыг «5» демдекти «Карго» садыг бажыны алган Эр хейлер! Чүгө чарпалдарга аңгы самбыра кылып алыр херек.

Аар өртектиг каасталгалар сады садып алыкчыларны даштыкы хевири-биле бодунче хаара туду бээр ужурулуг. Бистиң салон дугайында ынчаар чугаалаары болдунмас. Казыыр «4» демдекти салып тур мен. Даштыкы хевириңер кадар «5» демдекке аайлаштырып алыр болзуңарза, саарылганар база аңаа дүгжү бээр.

«Долума» — арыг. Ынчалза-даа кандыг-ла самбыралар хевириңер үрөп тур. Демдээңер быжыг «4».

«ТЭСИ» садыг казыыр «4» Чараш чечектерни тараан — дыка эки болгаш чараш-тыр. Ынчалза-даа бок урар саванарны өй-шаанда арыглап туруңар.

«1» демдектен «2» демдектерни Дружба кудумчунуң 59 дугаар бажынының чанында садыглар, кафелер алган. Та-иылбыр чокка арттырайн.

Чаңгыс бо улегер-чижек удуртукчу бүрүзүңге ажыктыг болгу ирги бе дээш киридим. Мындыг хевириг хыналдалар каяа-даа удуртукчу кижиниң харылап турар көзгүнчү оран-савазыңа турар болза, ажил экижиңер деп бодай-дыр мен. Эки улегерни эдерер херек.

МЕРГЕЖИЛИН ЭКИ БИ
АЖЫЛЧЫННАР

Шагаан-Арыгга үрде келбээн магададым. Туттунган чаа оран-сав көрүп чорумда, таныырым кижиге барып көрүңер даан. Дыка онза апар ийин» — деп сүмеледи.

Мен маңаа база ажилдап турган ийи-чаңгыс келгенимде, эштеримге үк кээр кижиге мен. Даштыкы хериминде өскерли берип-тир. Сентябрь 1 болгаш өөреникчизин сургуулдар директорунуң аксында оочурлап алган, кижиниң хей Башкылар өрээлиңге чеде бергеш. «Өөреникчизин эрткен чылын эки түннө болганын, бижип бериңерем, башкылар диледим. Каш кижиге-ле ыйнаан деп бодуң Башкы бүрүзү папкаларын ажыткаш, бижиктерин көрө бээр, республикада хамаанчок, Россия чергелиг шаңналдар гуулдар хей болду.

Чижээ, Саима Күжүгетовна Сенча Россия чергелиг мөөрейлерге чедип киришкен өөреникчилери безин бар Березикова Краснодар хоорайга «Эр бажының дүгүн эң эки будааны» дээш Бүрбү «Эр кижиниң бажын эң чараш т дээш» тускай мөөрейлерге тиилзэн.

Аляна Анатольевна Хомушкунуң өөрө Салбак Хертек, Снежана Намнай, Ондар «Чурагайлыг информацияла ажилдаарының талазы-биле» эртем о даларыңа эки түннелдерлиг болган.

Автомеханиктер башкызы Альберт А дрович Лагбының өөреникчилери оолдар Холбер-оол, Чан Сенденмаа-биле ката мөөрейге кыс кижиге Билзек Дукар шылга магадаарымга: «Бөлүктүн база бир — херээжен башкы Даң-Хаяа Окчан-о Хурагандай» — деп немеп кагдылар.

Черле ол хүн мээң сагыш-сеткиг көдүрлүүшкүнүң болганы ол бе, элде магадаар чүүлдерим хей болду.

Уран Дадар-ооловна Дукар — бо өөр черинде эң дуржулгалыг башкыларның Ол — электрик мергежилге өөредип тур публикада шыырак мергежилдиг электрик белеткээни дээш шаңналдары, хүндүлүг тери бар. Өөреникчилери Руслан Балдан, Күжүгет, Юрий Кандан-оол республика пидаларыңа чедишкениң кирип, баш чаңгыс эвес удаа мактаткан. Бо мерге чедип алгаш, ажилдап турарлары бар дээрзин айтырдым.

— Ынчанмайн канчаар, ам-даа мээң электрикти белеткептеримге, чигзинип т лер бе? — деп харылаарга, бодум эңч бердим. — Шагаан-Арыгга Шораан Кан Сайдаш Мижит-оол, Мерген-Херел Кыргы зылда Руслан Балдан, Роллан Чаш-оол, Монгуш эки ажилдап турарлар.

Бо өөредилге черин чуртталга ком ажил-агыының (ЧКАА) техникуму к эде организастан. Ынчалза-даа ында а быжырыкчылар, чурагайлыг информация ажилдаар, каңнакчы, коммунал ажил-а мастери, шеверлекчи мастерлер, парик дээш, оон-даа аңгы мергежилдерде өө турар хевээр.

Директору Лина Викторовна Даваакай ийи-ле чыл дургузунда ажилдаан-даа дыка хейнү кылып четтигипкен. Өөредилге неттерин септээн, ниити чуртталга бажы амгы үениң хеп чуур машинасын саткан дз каракка илдигер чүүлдер хей болду. Ынчал оларның оран-савазы эргижирзэн, тускай негелдезинге дүүшпес, бичии када тудуп чурттаар чер кылдыр туттунган чер болган.

Ажилдаарыңа эптиг аргаларны т зарга, сургуулдарның сан-даа талазын өөренириниң-даа талазы-биле көргүзүү бе.

Чүгө сургуулдарның мөөрейлери коллективтиң башкылары база республик мергежилиниң аайы-биле мөөрейлерге т турар. Чижээ, Руслана Сескер-ооловна республикага мергежилиниң аайы-биле дургузунда тиелекчи болган.

Өөредилге албан чериниң ажил-агы коллективтиг ажил, ынчангаш улуг мастер Алексеевна Көк-кыс, методист Зоя Хаян-оол Ооржак, хоочун башкы Нелля Монгушова тынмай болгаш өскелерниң-даа бо өөред чери эки түннелдерлиг болзун дээш чоруур үлүү улуг.

Дарый АБ

Тайга чүге хып турарыл?

Кижиги амытаннун угаан-даа кедергей, мелегейи-амин эрттир, чөрүү, ба-даа хөлчөк. Ол бодунун дыралын чаагайжыдып, дашыдып, таарыштырып арынга чүнү-даа чогаадып ары, кылыммазы-ла чок дыр чаяттыгын барас-ынчалза-даа хууда эрге-ын, бодунун-на борбак аны бодааш, амыдырап-таар кижиктерни эндере-туп алып дээш кижиги амы-е-бойдуска дайзын апар-еп болур.

Мелегейин бүгү кижиги тө-тени Чер деп чаңгыс пла-ны. Ол ээлеп чурттаан мелегейивис кижилер деп ттут амытаннарның ажык-азырак, алыксак-чиксек, хоптак аажылалдарының арып-аржып, ондап-остап, еп, удурланып, өжээн не-а турар. Арга-арыг, тай-нар өрттери база-ла кол алында кижилерниң буруу-е болуп турар. Бо чылдың-даа изиг-халыын чайгы-е Сибириниң, ооң иштинде-ын тайгаларында кара-ылдыр төндүр өрттенген-е эжен-эңмежок, муң-муң-биле санаттынар. Амгы-күстүң эге айы сентябрь-айдалды көөрге, Тываның-кээринде 2998 га черде 17-ап турар. Кызыл кожуунда-турар 4 өрттү, Чеди-Хөлде-кээринде – 2, Бии-Хем, Каа-Хемчик, Өвүр, Тожу ко-журттерни өжүреринге-аажып кириштирип турар. А техника аймаа хаара-кыткан. Ол албан-езуунун-даа чыдыр.

Бо улуг-бичии даргалар-етеп турарындан алырга, ап, өрттерни өжүрүп-ар сураглыг, ол хиреде-чылыг суурлар, Кызыл-чайны өттүр кара-көк-үредип чайлаан, ол ыш-иштинче кирип кээп, ктелдир туруп алып, хи-де аяс ак-көк дээр, алдын-ны ынаар-ла ыш аразын-ий боорда көстүп тургу-оп айда кожа бажыңнар, зыы, телебашня черге-ектилер безин көстүр-

көзүлбес, даштыгаа ыш каракты чип келир, ажык соңгалардан угарзыг чыт кирип кээп турган. Боттарывыс эскет чокка бо ча-йын углекислый газты та чежени кири тынып каапкан бис. Кызыл хоорай ам кыш, чай чок ыштыг апарган.

Тайга канчап өрттени бээрл? Бо айтырыгга харыы тывары амыр эвес. Часкы үеде хову-шөлге эрги сизген өрттедир деп чүвези бар, «сельхозпал» деп өрттедилге кылырын Россияда хоруп каан сураглыг, Тывада ону кылбайн-даа турар харын. Чүге дээрге хову-шөлдер ээн чыткылаар, ында совет үеде дег тараа, мал чеми тарып турар эвес. Чаңнык дүшкен черге өрт үнүп кээп болур, ынчалза-даа бо чайын Тывага диңмирээшкенин, кызаңнаашкынның чаыс-чайык болбаан болгай. Бойдуста чаң-ныктан өрт өөскүй бээр ховар таваржып болур. Ынчап келир-ге, тайга анаа хөлүнде туруп алган боду-ла хып турары ол бе, азы ыаш кескен, аңнаан-меңнээн, балыктаан, эм ойттар, кат-чимис чыгган, арагалап, шашлыктап, шөлээдеп дыш-танган кижилерниң от-көзүндө өрттенип турары ол бе? Бо ай-тырыгга харыы кылдыр арга-арыг анаа боду өрттени бербес, хамык халаптың дөзү – кижиде деп чугаалаксаар-дыр мен. Кижиге деп чуттут барасканның бойдус-ка баскан, барган чери – бок-күзүрүм, хир-чам, хүл-ыйба.

Тайгага болган өрттү караа-биле көрүп чораан улуг орус чогаалчы, этнограф-беллетрист Павел Мельников-Печерский ол дугайында мынчаар бижип каан: «Хенертен оруктун солагай та-лазында ыракта чиктии кончуг, үзүктел чок дааш дыңналган... Минута санында ол коргунчу-биле улгадып кел-ле чыткан. Арга-да сыылааш кышкы чаңгыланым, ыяштарның баштары шиигей-ни берген: оттан камгаланган диңнер ыяштан ыяшче ужугуп турган... Хенертен чуксуг чыт келген, оруктун чинге дилинээ-де чалбышталган улуг куштар

ышкаш, от-көзүн чаштырбы-шаан ыяштарның кезектери ужуп баткылаан. Өрттүн улуушкуну кулак-уюк, үзүк-соксаал чок диңмирээшкенин шилчезен. Аңаа чергелештир үгер-боодан дааш-талдырганы дег кээп дүжүп турар ыяштарның човууру, өлүмдөн камгаланган бөрүлерниң улууш-куну, муңгагадан адыгларның өөлээни кулак-уюк. Орук кежил-дир дескен сыыннарның изиг-изиг тыныштааны... ыяштар кырында арга куштары аартай берген чалгыннарын чада херип, казыргыдан дүрген ужуп эрткилзэн... Арганың кырында

хүрөң-кызыл ыш ханның чалгы-лар дег дүргектелген... От ты-ныжын хуюкталдырган хат боой тутуп кээр ажыг чытты черде чаптылдырган... Хенертен ыяш-тар аразында оттуг чылан кыза-ш дээр, оон ийигизи, үшкүзү, ооң-соонда шивилерниң болгаш дыттарның баштары от-биле шыптына берген. Ыяштардан от-тук чук сааңайны берген...»

Бис хоорай-суурда олуруп алгаш, аргада өрт кайы хире коргунчуг, өлүмнүг болуп турарын безин дүжүвүске-даа дүжөвөс, са-гыжывыска-даа сагыштавас бис. Дириг бойдус канчаар коргуп, девидеп, албыгып, тын-девичеп, өрттүн аспаанга боой туттуруп турарын бодап-даа, караавыска чуруп-даа шыдавас бис. Бис-ке кислород бээр арга-арыг

өрттенирге, үнелиг эм ойттар, аң-мең, курт-кымыскай, ары-шерги, куштар, аргада амылыг амытан бүрүзү кырлып калыр, ыяш-даш, ойт-сизген, кымыс-кай, ары өглери, күске-күжүгөн үнгүрлери, бар-ла чүве шүптү хүл-ыйбаже шилчий бээр. А кижиге амытан тайгага өрт, кара хуюк үндүрүп кааш, чыргалдыг амыды-ралын амыр-шөлзэн уламчылап, чүгле бодунун думчуун бораастан эгоисчи сонугралдары-биле чурттап чоруур. Шак мындыг мээ-медерел чок ийи буттук кижиге деп тоомчажок амытаннарны контроль чокка тайгаже чүге ки-

хей санныг командалары өрт айылының үезинде кайнаар киргилей бээрл, хайыраан тай-галарын камгалап алып ажылды чүге таптыг организаствазыл, арга-арыгны камнааарынче чүге сагыш салбас чоор. Өрттүн үнгөн дөзүн дораан өжүрүптер болза, ол тарап өөскүвөс. Арга-арыгның хайгааралын чогуу кым кылып турарыл? Бо айтырыгга харыы тып алыры-даа берге чор-ду. Даргалар бажы көвүдээрге, ажыл сандараар деп тыва чоннун үлегер чугаазы чиге-ле сөглзэн хевирлиг.

Тайга өрттери чаңгыс бо чы-лын эвес, мурнуку үеде чыл са-нында болуп кээр чүве-дир. Ол өрттерден чүге өөредиг албас улус бис ыйнаан? Арга-арыг өрттерин болдурбас дээр баш удур кандыг хемчеглер ап тура-рыл? Өрттерни өөскүтпезинге хемчеглер ап турар бе, ап-даа турар болза, чүге ол дээрстиг эвезил? Харыы тыывылбас шак мындыг айтырыглар чылдан чыл-че улажып-ла турар, а тайга ам-даа кыпышаан... Прокуратура, янзы-бүрү хайгаарал органның база бар, бойдуска, арга-арыгга өрт-хуюк болуп турда, бо улустун талазындан хемчег (реакция) канчап турбас болду.

Бодап келирге, тайга өрттери амыдыралывыстың анаа-ла-бир ала-чайгаар болур чаңчыккан ке-зээ-даа ышкаш апарган. Ол биске онза берге байдал – ЧС-даа эвес, тайга боду уунда ынаар-ла хып турар. Моон соңгаар та канчаар чүве, Сибирде ол хире көвей өрттер болуп чайлаанын бодаар-га, бүдүн улуг Россияда арга-арыг камгалалында байдал сан-даргай хевирлиг. Байывыс-даа кончуг, багывыс-даа кончуг деп чүве бо ыйнаан. Өртке алыскан хайыраан тайгаларывысты деп хараадаардан өске чүнү-даа канчап шыдавазынга бо кижиге чүгле чөгөнип олурар. А өртке алыспаан тайгаларывыста ча-йын 40 градус чедир изиг-халыын турган-даа болза, кат, тоорук бо чылын сүстүмө болган, ие-бойдус кижилер деп төлдеринг байлаан харам чок хайырлавышаан...

Надежда ЭРГЕП.

Суд приставтарында

«СЕРГЕДИР» ТОРГААЛДАРНЫ ТЫРТАРЫ

ик машина мунуп чорааны дээр ад-ративтиг торгаалдар Россияның суд-тарының Федералдыг албанының Тыва-икада эргелелиниң онза хайгааралында

чылдың эгезинде-ле суд приставтарының эринде килдистеринде күрүнениң авто-машының материалдарына даянган, Тыва-иканың судтарының шийтири-биле оттур-9 муң рубль түңге 6220 херектер күүселдеде-рар. Оларның 2,5 мундан хөйүн РФ-тиң-ративтиг чурум хажыдышкыннарының-декизиниң 12 чүүлү-биле («Эзирик тран-рекселин мунуп чорааны») болгаш 12.26-иле («Эмчи шинчидилгезин эртериниң-да негелдени чоллаачының күүсетпээни») Таварылга бүрүзүндө чурум үрекчизи-рубль түңнүг административтиг торгаалды-үлзэлгелиг.

Иднүн январь айдан июльга чедир Тыва суд-ары «эзирик» халдырынга ынактарны 6 млн. торгаан. Албадал-биле тырттырганының-де 300 хире херектерни көөрүн дооскан-соксаткан. 80 херектерниң талазы-биле-кижиниң шалыңындан тырттарының ду-доктаалды хүлээп алган. 1719 кижиниң-Федерациязындан дашкаар үнер эргезин-рлаткан. Оон аңгыда өрелиг кижилерниң-енгизин хавырап талазы-биле хемчеглерни

идепкейлиг ажыглап турар.

ОШАЧКИНИң торгаалдарының талазы-биле өрелер чамдыкта тургузуп каан 60 хонук хуусааның дургузунда төлеп четтикпей турарындан база чыгып турар. Ынчан база-ла албадал-биле тырта-ры-биле суд приставтарының күүселдезинче шил-чири. Албадал-биле тырттырып күүседир херекти оттурарының мурнунда чоллаачыга эки туразы-биле өрезин төлептеринге беш хонук бээр. Бир эвес ол хуусааның иштинде торгаалды төлөвзэн болур болза, албадалдыг хевирлиг элзэн хемчеглерни аңаа хамаарыштыр чорудар: күүседикчи чылда-ны бир удаа 2100 рубль түңге төлээр, а ол ышкаш АЧХ кодекзиниң 20.25 чүүлүнүн 1 кезээ езугаар административтиг харысалганы онаар («Админи-стративтиг чурум хажыдышкыннарының дугайында кодексте көрдүнгөн административтиг торгаалды хуусаазында төлөвзэни»). Бо таварылгада өрелиг кижиге торгаалдың хемчээлини ийи катап улгаттыр төлээр, азы 15 хонук дургузунда административтиг-хоругдаашкын, азы 50 шак хире албадал-биле ажыл-даар хемчегте онаажыр.

Интернет дузазы-биле кижиге бүрүзү төлеттинмзэн өрезиниң дугайында көрүп ап болур. Ону өй-шаанда төлеп алып болзунарза, силерниң амыдырал, ажыл-ижиңерге суд приставтарының албанының ажылдак-чылары киришпес болур. <http://www.r17.fssprus.ru/> ip/ – моон көрүп алыңар.

Аяс-оол МОНГУШ.

Үлгедиг болгаш яла

ЫНАА КЫСКА ЧЕДЕР ДЭЭШ...

Байлак Седен деп хамаатыны Кызылдың хоорай суду авто-мобильди оорлааф сорулга чок хоойлуга чөрүштүр ажылгааны дээр РФ-тиң КК-зиниң 166 чүүлүнүн 1 кезээ-биле шийткен.

Истелгениң болгаш судтун илереткени болза, 2014 чылдың июнь 23-те, эртенгениң 6 шак үезинде Байлак Кызыл хоорайда туттунуп турар объект чоогунда тургузуп каан ВАЗ-21053 машинаны көрүп каан. Ол аңаа чоокшулап келгеш, машинаның чоллаачы талазында эжи ажык болганын эскерген. Ону мунупкаш, ынак кызынга чедер дээр күзел оон бажынга төрүттүнгөн.

Байлак Седен машинаны хөдөлдирип шыдаваан. Ону «Мөңгүлек» гостиницазының артында турар автомобильдер турар черге идип чедире берген. Аңаа танывазы эр кижиден машинаны хөдөлдиригеш, чедер черинче чедирерин дилзэн. «Чычаанны» оорлапканы билбээр кижиге оон демир-дузактарын кожуп тургаш, хөдөлдирипкен, оон соонда «эззиниң» айтыканы адресче чорупкан.

Машинаны полиция ажылдакчылары орук ара доктаадыпкан болгаш Байлак Седенни тутуп алган.

Суд кеземче херзениң материалдарын өөренип көргөш, тала-ларны дыңнааш, күрүнө ялалакчызының саналын барымдаалааш, Седенни өске кижиниң машиназын чөпшээрел чок мунганы дээр 1 чыл он айда хосталгазын казып шийткен. Оон аңгыда Байлак ол үлгедигни мурнуку шийткелден хуусаа бетинде хосталгаже үнгөн үезинде кылган болган. РФ-тиң КК-зиниң 79 чүүлүнүн «б» пунктузун ажылгааш, Кызыл район судунун 2007 чылдың октябрь 2-де ону хуусаадан эрте хостаан шийтирин солаан. Ол шийткел хуусааларының чартык-чамдызын каттыштыргаш, Байлак Седен-ни ийи чыл алды ай хуусаага шийткен. Ол херзэн шыгыны чурумнуг эдип чазаар колонияга эрттирер.

Кызыл хоорайның прокуратуразы.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

ТР-нің «ТЫВАНЫҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ТЕХНИКУМУ»күрүнениң бюджет өөредилге албан чери дараазында курстарга өөренирин күзүннени чалап тур:

1. Биче бүдүрүлгениң 1С Бухгалтерия учедун чорудар бухгалтер — өөренири 1 ай;
2. 1С Бухгалтерия программазынга бухгалтер учедун чорудары — 2 неделя;
3. ЭСМ оператору — 2 неделя;
4. Интернет четкизинге ажилдың үндезини — 2 неделя;
5. Автомобильдер септээр талазы-биле слесарь — 1,5 ай;
6. Секретарь-херек эмгекчизи — 2 неделя;
7. Сайгарлыкчы фермер — 1 ай;
8. Электроаңнакчы — өөредири, разрядтарга өөредири;
9. 1С Садыг болгаш склад — 2 неделя

Курстарга өөренир улус четчележил келирге, төп ажилдап эгелээр.

Айтырыг салыр телефоннар: 2-74-26; 8-923-382-88-84.

Өөредилге төвү ЧИИК АВТОМОБИЛЬДЕРНИ СЕПТЭЭРИНИҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА АЧЫ-ДУЗАНЫ чедирип турар:

- шимчедикчи кезектерин септээр;	- пресс ажилдары;
- ДВС;	- шимчээр кезектерин хынаары;
- подвескаларны;	- автоэлектрика.
- кузовтуң үүрмек ажилдарын кылыр;	Айтырыг салыр телефон:
- дуңзаалаашкын ажилдары;	8-923-268-16-27.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан

ФИЛИАЛ
ФИТОЦЕНТРА
«ПРАСКОВЬЯ»

Республика Тыва,
г.Кызыл,
ул.Сергея Лазо, 112
Тел.:8-913-352-47-74

Типография ООО «ПЕЧАТНИК»

реализует
бумагу

«Снегурочка»

(количество ограничено)
Готовые книги регистрации длительного и постоянного сроков хранения,
БСО (от 030 коп), этикетки и т.п.
г.Кызыл, ул. Красноармейская 100, офис 16 (цокольный этаж)
к.т. 8-394-22-2-15-08; 8-923-269-13-09.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

САДЫП ТУР

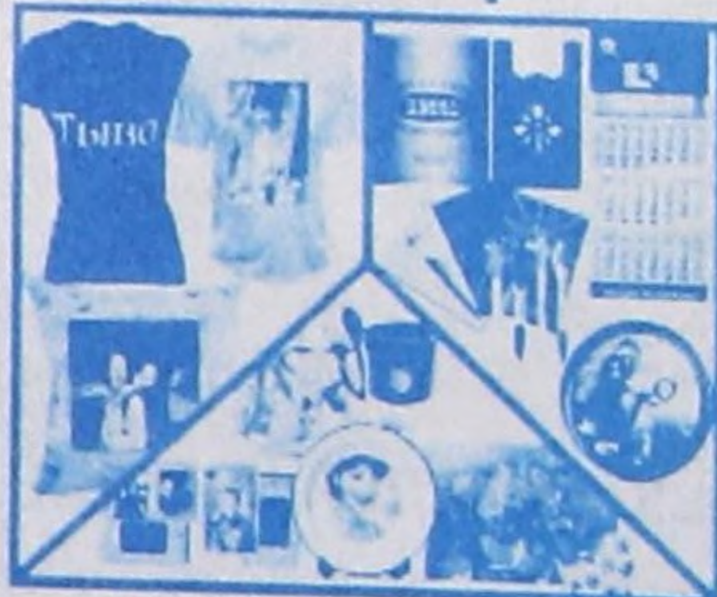
Ыраккы Каа-Хемден 3км черде «Дар» деп дача ниитилелинде 10 соток черни дарый садып тур мен.
Өрттөн дугуржур телефон номери:
8-923-545-93-38.

«ФОРСАЖ» сады даштыкы машиналарның артык кезектерин чиик өрткекке үзе садып турар. Ол-ла садыг иштинде чаа өөредилге херекселдерин болгаш идик-хеп аштап чуур порошок, саван аймаа садып эгелээн. Өрттөн дыка чиик.
Адреси: Дорожная кудумчузу,
4 дугаар бажың, хем чары.
Харылзажыр телефону:
8-923-265-75-82

Төлөвирлиг үндезинге парлаан

ТОРОДОК ПРINT

-Полиграфия
-Силерниң чурууңар
кирген белектер
-Сувенирлер
-Хепке бижиктер

Визиткалар, чалалгалар, календарылар, футболкалар, стаканнар, тавактар, сыртыктар, папалар, акрил магниттер, брелоктары. Силерниң күзелиңер-биле кылың турар.

Кызыл хоорай,
Ленин кудумчузу, 50,
"Меридиан" садыг төвү,
офис 208.
Тел:8-913-359-48-00.

УАЗ

автомашинага
артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өрттөннүн 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өрттөн Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,
Интернациональная кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ИНН170108166930

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

ЧАРЛАЛДАР

Чадаана хоорайда Комаров кудумчузу, 1 кв 1-де Дус-Даг дузун садып база хой дүгүнге, инек кежинге орнажып, хүлээп ап турар. Инек кежи чаа болгаш эки дүрүп каан болур.

Харылзажыр телефону:
8-923-268-82-58.

2002 чылдың ТОЙОТА ХАЙ-ЛЮКС маркалыг машинаны садып тур мен. Орнажып база болур.

Харылзажыр телефону:
8-913-345-35-20.

ШАРЫ

Огромный выбор: конфетти, открытки, буквы, цифры, украшения для машин, для сервирования стола, ходячие шары, гелий. Оформим шарами любой праздник!

Магазин «ВСЁ ДЛЯ ПРАЗДНИКА»
тел. 8-923-262-48-48

Общество с ограниченной ответственностью
торгово-производственная компания «Арболит»

• Мини-АТС, телефония	• Арболитовые блоки
• Охранно-пожарная сигнализация	• Огнезащитные покрытия
• Система контроля доступа	• Арматура
• Структурированная кабельная сеть	• Стеклопластиковая
• Видеонаблюдение	• Наливные полы
• Электромонтажные работы	• Теплые полы
	• Базальтовая фибра
	• Пропитки для бетона
	• Строительные работы

ул. Оюна Курседи, 54, т.: 8(39422) 3-70-11, 8-983-516-07-88, 8-923-397-

Кара болгаш өңнүг металлдарның

бузундуларын хүлээп ап турар бис.
Өрттөн аар.
Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 94. «Одежда» баазасы
Тел. 8-923-384-38-78.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААЛДАР

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.
Хем ол чары, Саянский переулук, 23.
Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

Төлөвирлиг үндезинге парлаан

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Информатизация
болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы
— 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-
ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87.
Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Тираж 4603. Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000073
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация
адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республи-
талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бурт-
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко,
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары, фактылары,
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өскө-
фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар боттары харыылаар.